

ปัญหาสิทธิของนักโทษเด็ดขาดตามพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560¹

กฤษฎา รามมณี²

ปัจจุบันผู้กระทำความผิดที่ตกเป็นนักโทษเด็ดขาดมีจำนวนมากส่งผลให้เกิดปัญหานักโทษล้นเรือนจำ ทำให้ส่งผลกระทบต่อสิทธิต่างๆ ของนักโทษเด็ดขาดนั้นยังไม่ทั่วถึง เมื่อผู้กระทำความผิดตกเป็นผู้ต้องขังหรือนักโทษเด็ดขาด สิทธิ เสรีภาพ ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 ก็ยังคงต้องได้รับการรับรอง ค้ำครองในฐานะพลเมืองของไทย ดังนั้น ในเรื่องสิทธิและเสรีภาพ จึงยังต้องได้รับการรับรองค้ำครองอยู่ดังเช่นบุคคลอื่นๆ ที่ไม่ได้ตกเป็นผู้กระทำความผิด เพื่อให้ นักโทษเด็ดขาดนั้นได้รับสิทธิ เสรีภาพ อย่างทั่วถึง แม้ว่าในส่วนหนึ่งของเสรีภาพบางประการของเขานั้นจะถูกตัดออกไป เพื่อให้ นักโทษเด็ดขาดภายหลังพ้นโทษจะไม่หวนกลับคืนมากระทำความผิดซ้ำอีกและได้รับสิทธิต่างๆ ดังเช่นบุคคลทั่วไปตามรัฐธรรมนูญ

อนึ่ง สำหรับกฎหมายเกี่ยวกับราชทัณฑ์ของไทยนั้น ได้มีการตราพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2479 และฉบับแก้ไขล่าสุดคือ พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 เพื่อบังคับใช้ แต่อย่างไรก็ตาม บทบัญญัติของพระราชบัญญัตินี้ดังกล่าว ยังมีบางบทบัญญัติที่จำกัดสิทธิ หรือเสรีภาพ ของนักโทษเด็ดขาด ส่งผลให้นักโทษเด็ดขาดยังขาดสิทธิ เสรีภาพ เพราะสิทธิต่างๆ ยังไม่ทั่วถึง อาจส่งผลกระทบต่อตัวของนักโทษเด็ดขาด โดยต้องคำนึงถึงตัวของนักโทษเด็ดขาดเป็นสำคัญ บทบาทของกรมราชทัณฑ์ในการจัดการเรื่องสิทธิต่างๆ ของนักโทษเด็ดขาด รวมไปถึงมาตรการที่จะให้ความสำคัญเกี่ยวกับเรื่องนี้ยังไม่มี ความชัดเจน และไม่ครอบคลุมถึงนักโทษเด็ดขาดอย่างเพียงพอ ทั้งนี้ก็เพื่อให้เป็นไปตามมาตรฐานสากลและเพื่อให้สอดคล้องกับแนวคิด ทฤษฎี และกฎหมายของต่างประเทศ รวมทั้งข้อบังคับต่างๆ ของสหประชาชาติ โดยจากการศึกษา พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 กฎกระทรวง หรือระเบียบต่างๆ ของกรมราชทัณฑ์ พบว่าบทบัญญัติบางประการยังขาดความชัดเจนและสมควรจะต้องปรับปรุงแก้ไข ซึ่งมีประเด็นปัญหาที่สำคัญ ดังนี้

ปัญหาประการแรกคือ ปัญหาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของนักโทษเด็ดขาด สิทธิมนุษยชน³ เสรีภาพ ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย ก็ยังต้องได้รับการรับรองค้ำครอง เนื่องด้วย พระราชบัญญัติ

¹บทความนี้เรียบเรียงจากการค้นคว้าอิสระ เรื่อง ปัญหาสิทธิของนักโทษเด็ดขาดตามพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์เรืองยศ แสนภักดี และคณะกรรมการสอบ คือ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ธีรนิติ เทพสุเมธานนท์ และผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สัจจวัฒน์ เรืองกาญจน์กุล

²นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (ส่วนกลาง) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 มาตรา 43 และ ระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการกำหนดหลักสูตร หลักเกณฑ์ และวิธีการในการจัดการศึกษาให้แก่ผู้ต้องขัง พ.ศ. 2561 หมวด 2 ข้อที่ 12 ยังมิได้ระบุกำหนดช่วงอายุของนักโทษเด็ดขาดที่จะต้องบังคับให้บุคคลกลุ่มนี้สำเร็จการศึกษาภาคบังคับในระหว่างที่ได้รับโทษอยู่ในเรือนจำ⁴ คือ นักโทษเด็ดขาดที่อายุยังไม่เกิน 35 ปี เพราะบุคคลกลุ่มนี้เป็นบุคคลที่ยังอยู่ในช่วงของวัยกลางคน ที่ยังคงสามารถศึกษาและภายหลังการพ้นโทษจะสามารถนำวุฒิการศึกษานั้นออกไปสมัครงาน ซึ่งเป็นการช่วยลดปัญหาการกระทำผิดซ้ำเพราะผู้ต้องขังมีทางเลือกอาชีพที่สุจริตลดภาระของรัฐในระยะยาว เพราะอดีตผู้ต้องขังสามารถเลี้ยงดูตนเองได้ ช่วยแก้ปัญหาหนักโทษสิ้นเรือนจำเพราะนักโทษเด็ดขาดที่ภายหลังพ้นโทษไปแล้วไม่มีงานทำก็เสี่ยงที่จะหวนกลับไปกระทำผิดซ้ำอีก ซึ่งแม้ว่าพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 กำหนดให้แยกนักโทษเด็ดขาดตามเพศกำเนิด⁵แต่ราชทัณฑ์จะต้องปฏิบัติโดยให้การศึกษาและไม่มีการยกเว้นเกี่ยวกับเรื่องของเพศสภาพ ไม่ว่าจะเป็นชาย หรือหญิง หรือบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ⁶

ปัญหาประการที่สอง คือ พระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 มาตรา 51 ระบุว่า ผู้ต้องขังซึ่งได้รับบาดเจ็บ เจ็บป่วย หรือตาย เนื่องจากการทำงานตามมาตรา 48 หรือ มาตรา 49 มีสิทธิได้รับเงินทำขวัญตามหลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขที่กำหนดในกฎกระทรวง ในการปฏิบัติต่อนักโทษเด็ดขาด แม้บุคคลกลุ่มนี้จะถูกจำคุกอยู่ในเรือนจำ แต่สิทธิในฐานะพลเมืองไทยตามรัฐธรรมนูญก็ยังคงมีอยู่ ผู้ต้องขังซึ่งได้รับบาดเจ็บ เจ็บป่วย หรือตาย เนื่องจากการทำงาน ตามคำสั่งของเจ้าพนักงานนั้นหลักเกณฑ์การได้รับเงินทำขวัญตามกฎกระทรวงนั้น ยังคงไม่เหมาะสมกับสิทธิที่ควรจะได้รับเนื่องจากแม้บุคคลเหล่านั้นจะถูกจำกัดสิทธิบางอย่างหรือเสรีภาพ แต่ในลักษณะของการทำงานดังกล่าว นักโทษเด็ดขาดได้ปฏิบัติตามคำสั่งของเจ้าพนักงานเรือนจำ และทำประโยชน์ให้กับกรมราชทัณฑ์ ซึ่งหากนักโทษเด็ดขาดเกิดการบาดเจ็บจนพิการ หรือทุพพลภาพ หรือเจ็บป่วยเรื้อรังซึ่งอาจถึงตลอดชีวิต หรือ ตาย ก็ควรได้รับสิทธิในการได้รับเงินทำขวัญที่เป็นธรรมต่อนักโทษเด็ดขาดเอง หรือทายาท เพราะตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560 มาตรา 25 วรรคสี่ ระบุว่า บุคคลซึ่งได้รับความเสียหายจากการถูกละเมิดสิทธิหรือเสรีภาพหรือจากการ

³ประชน วัฒนาวาณิช และคณะ, สิทธิมนุษยชนและกระบวนการยุติธรรมทางอาญาในประเทศไทย, (รายงานการวิจัยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529), หน้า 291-292

⁴หมวดที่ 6 หน้าที่และความรับผิดชอบของเรือนจำและทัณฑสถาน [Online], URL: [http://old-book.ru.ac.th/e-book/1/LW440\(48113\)/LW440-6.pdf](http://old-book.ru.ac.th/e-book/1/LW440(48113)/LW440-6.pdf), 2568 (1 สิงหาคม)

⁵กฤษฎา สุภวรรธนะกุล, คุกไทยไม่ได้มีแค่ชาย-หญิง ‘LGBTQ’ อคติและการเลือกปฏิบัติหลังถูกกรง [Online], Available URL: <https://prachatai.com/journal/2018/10/78971>, 2568 (1 สิงหาคม)

⁶บรรณีย์ อ่อนทอง, “การคุ้มครองสิทธิผู้ต้องขัง: ศึกษากรณีกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ,” วารสารบัณฑิตศึกษานิติศาสตร์, ปีที่ 12 ฉบับที่ 3 เดือนกรกฎาคม-กันยายน 2562, หน้า 474 – 477.

กระทำความผิดอาญาของบุคคลอื่นย่อมมีสิทธิที่จะได้รับการเยียวยาหรือช่วยเหลือจากรัฐตามที่กฎหมายบัญญัติ⁷ซึ่งในกรณีนี้ตัวเงินในการช่วยเหลือเยี่ยวนั้นยังคงค้างไป เพราะหากเกิดกรณีบาดเจ็บพิการหรือทุพพลภาพ หรือเจ็บป่วย เรื้อรังซึ่งอาจถึงตลอดชีวิต หรือ ตาย ตัวเงินที่กำหนดไว้ในกฎกระทรวงนั้นยังไม่เหมาะสมในการดำรงชีพของนักโทษเด็ดขาดเอง หรือของทายาท

ปัญหาประการที่สาม คือ ปัญหาการทำงานนอกเรือนจำของนักโทษเด็ดขาดตามพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 มาตรา 49 ในการส่งตัวนักโทษเด็ดขาดออกไปทำงานสาธารณะ หรืองานอื่นใดเพื่อประโยชน์ของทางราชการ นอกเรือนจำนั้น ทางกรมราชทัณฑ์ยังไม่ได้ถามความสมัครใจของตัวนักโทษเด็ดขาดว่าอยากจะออกไปทำงานดังกล่าวหรือไม่ ซึ่งขัดกับหลักแห่งความเสมอภาค⁸ หมายถึง การได้รับสิทธิโอกาส และการปฏิบัติที่เท่าเทียมกัน โดยไม่ขึ้นอยู่กับปัจจัยทางชีวภาพ สังคม หรือวัฒนธรรม ข้อกำหนดของสหประชาชาติกฎแมนเดลา⁹ ข้อ 96 (1) กำหนดหลักการสำคัญเกี่ยวกับการใช้แรงงานของนักโทษเด็ดขาด เช่น ต้องเป็นงานที่ผู้ต้องขังยินยอมโดยสมัครใจ แต่ในระบบราชทัณฑ์ของไทยนั้น ยังมีได้ระบุในเรื่องของการถามความยินยอมและสมัครใจของนักโทษเด็ดขาด ซึ่งผู้ศึกษาเห็นว่าการยินยอมถามความสมัครใจนี้เป็นสิทธิขั้นพื้นฐานที่ควรจะได้รับ

ปัญหาประการที่สี่ คือ ปัญหาการจัดให้มีบุคคลากรทางการแพทย์ในกรณีส่งนักโทษเด็ดขาดออกไปทำงานนอกเรือนจำตามมาตรา 49 ระเบียบกรมราชทัณฑ์ ว่าด้วยการส่งนักโทษเด็ดขาดออกไปทำงานสาธารณะหรือทำงานอื่นใดเพื่อประโยชน์ของทางราชการนอกเรือนจำ พ.ศ. 2563 ข้อ 17 นั้นยังคงไม่ครอบคลุมสิทธิในการที่นักโทษเด็ดขาดจะได้รับการรักษาพยาบาลอย่างทันทั่วทั้งที่ ซึ่งเมื่อราชทัณฑ์ดำเนินการส่งนักโทษเด็ดขาดออกไปทำงานนอกเรือนจำ สวัสดิการในเรื่องสิทธิการรักษาพยาบาลก็ยังคงจำเป็นอยู่ เนื่องจากการที่นักโทษเด็ดขาดออกไปทำงานนอกเรือนจำนั้น อาจมีการเกิดอุบัติเหตุหรือเจ็บป่วยฉุกเฉินในระหว่างการทำงานได้ ราชทัณฑ์จึงต้องให้ความสำคัญ ในปัจจุบัน ตามระเบียบของกรมราชทัณฑ์ ยังมิได้มีการระบุสิทธิดังกล่าวนี้ไว้อย่างชัดเจน เพราะสิทธิ¹⁰การได้รับการรักษาพยาบาลอย่างทันทั่วทั้งที่ก็เป็นหลักสิทธิมนุษยชน¹¹ที่ควรจะได้รับอย่างรวดเร็วเช่นกัน

จากการศึกษาและวิเคราะห์ปัญหาสิทธิของนักโทษเด็ดขาดตามพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 ผู้ศึกษาจึงมีข้อเสนอแนะเกี่ยวกับประเด็นปัญหาต่างๆ ดังนี้

⁷รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560

⁸สมคิด เลิศไพฑูรย์, “หลักความเสมอภาค,” วารสารนิติศาสตร์, 30 (มิถุนายน 2543): 165-166

⁹ข้อกำหนดของสหประชาชาติกฎแมนเดลา

¹⁰สิริวัฒน์ สุภรณ์ไพบูลย์, คำบรรยายวิชารัฐธรรมนูญ, (กรุงเทพฯ): มหาวิทยาลัยรามคำแหง 2521, หน้า 3

¹¹ศลธร คงหวาน พรชัย เลื่อนฉวี ธานี วรภัทร์ วารสารวิชาการมหาวิทยาลัยปทุมธานี ปีที่ 11

1. ปัญหาเกี่ยวกับการจัดการศึกษาของนักโทษเด็ดขาด ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะว่าเห็นควรกำหนด บังคับนักโทษเด็ดขาดที่อยู่ในระหว่างช่วงอายุไม่เกิน 35 ปี ที่ยังไม่จบการศึกษาภาคบังคับให้ดำเนินศึกษาให้ จบหลักสูตรการศึกษาภาคบังคับในระหว่างที่อยู่ในเรือนจำ โดยเห็นควรให้แก้ไขเพิ่มเติมระเบียบกรม ราชทัณฑ์ว่าด้วยการกำหนดหลักสูตร หลักเกณฑ์ และวิธีการในการจัดการศึกษาให้แก่ผู้ต้องขัง พ.ศ. 2561 ซึ่งออกโดยพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 จากเดิมโดยแก้ไขเป็น “ข้อ 12 ให้เรือนจำทำการสำรวจและ รวบรวมรายชื่อผู้ต้องขังที่จบการศึกษาในระดับต่ำกว่าการศึกษาขั้นพื้นฐานตามข้อมูลการจำแนกลักษณะ ผู้ต้องขังของคณะกรรมการจำแนกลักษณะผู้ต้องขังเพื่อพิจารณาให้ได้รับการศึกษาขั้นพื้นฐานตามกฎหมาย ว่าด้วยการศึกษาแห่งชาติ

ให้เรือนจำจัดการศึกษาขั้นพื้นฐานให้แก่ผู้ต้องขังตามวรรคหนึ่งทุกคน และบังคับให้ผู้ต้องขังที่อายุ ยังไม่เกิน 35 ปี จะต้องเข้ารับการศึกษภาคบังคับจนจบการศึกษาภาคบังคับทุกคน ทั้งนี้ตามหลักสูตรของ กระทรวงศึกษาธิการ โดยดำเนินการร่วมกับหน่วยงานหรือสถาบันการศึกษาสังกัดกระทรวงศึกษาธิการใน พื้นที่เว้นแต่กรณีดังต่อไปนี้

(1) ผู้ต้องขังที่มีอายุเกิน 35 ปี ไม่ประสงค์จะรับการศึกษาต่อ และได้แจ้งความจำนงค์พร้อมเหตุผลไว้ เป็นลายลักษณ์อักษร

(2) ไม่มีสัญชาติไทยหรือไม่มีเลขบัตรประจำตัวประชาชน

(3) เป็นบุคคลทุพพลภาพถึงขนาดที่เป็นอุปสรรคต่อการศึกษา มีจิตไม่สมประกอบ หรือเป็น โรคติดต่อร้ายแรง

(4) มีพฤติกรรมเสี่ยงที่จะหลบหนี หรือมีพฤติกรรมอื่นที่จะส่งผลร้ายแรงต่อการบริหารงานเรือนจำ จนไม่อาจควบคุมได้”

2. ปัญหาหลักเกณฑ์การจ่ายเงินทำขวัญแก่นักโทษเด็ดขาด ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะว่าเห็นควรแก้ไข กฎกระทรวงการรับเงินทำขวัญของผู้ต้องขังซึ่งได้รับบาดเจ็บเจ็บป่วย หรือตายเนื่องจากการทำงาน พ.ศ. 2563 ซึ่งออกโดยพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 จากเดิมโดยแก้ไขเป็น “ข้อ 6 การจ่ายเงินทำขวัญให้ จ่ายตามหลักเกณฑ์ ดังต่อไปนี้

(1) บาดเจ็บหรือเจ็บป่วยจนเป็นอันตรายแก่กายหรือจิตใจ ให้จ่ายเงินทำขวัญไม่เกินสี่หมื่นบาท

(2) บาดเจ็บหรือเจ็บป่วยจนประกอบกรณีกิจตามปกติไม่ได้เกินกว่ายี่สิบวัน ให้จ่ายเงินทำขวัญไม่ เกินห้าหมื่นบาท

(3) บาดเจ็บจนพิการหรือทุพพลภาพ หรือเจ็บป่วยเรื้อรังซึ่งอาจถึงตลอดชีวิต ให้จ่ายเงินทำขวัญไม่ เกินเก้าหมื่นบาท

(4) ตาย ให้จ่ายเงินทำขวัญไม่เกินสองแสนบาท”

3. ปัญหาการทำงานนอกเรือนจำของนักโทษเด็ดขาดตามมาตรา 49 ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะว่าเห็น ควรแก้ไขพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 มาตรา 49 จากเดิมโดยแก้ไขเป็นเป็น มาตรา 49 “เจ้าพนักงาน

เรือนจำอาจสั่งให้นักโทษเด็ดขาดออกไปทำงานสาธารณะหรือทำงานอื่นใดเพื่อประโยชน์ของทางราชการตามมาตรา 48 นอกเรือนจำได้ โดยให้เป็นไปตามระเบียบกรมราชทัณฑ์

ให้คณะกรรมการแต่งตั้งคณะกรรมการเพื่อพิจารณาคัดเลือกนักโทษเด็ดขาดที่จะสั่งให้ออกไปทำงานสาธารณะหรือทำงานอื่นใดเพื่อประโยชน์ของทางราชการตามมาตรา 48 นอกเรือนจำ

การออกไปทำงานสาธารณะหรือทำงานอื่นใดเพื่อประโยชน์ของทางราชการตามวรรคหนึ่งจะต้องได้รับความยินยอมเป็นลายลักษณ์อักษรจากนักโทษเด็ดขาด”

4. ปัญหาการจัดให้มีบุคลากรทางการแพทย์ในกรณีส่งนักโทษเด็ดขาดออกไปทำงานนอกเรือนจำตามมาตรา 49 ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะว่าเห็นควรแก้ไขระเบียบกรมราชทัณฑ์ว่าด้วยการกำหนดหลักสูตรหลักเกณฑ์ และวิธีการในการจัดการศึกษาให้แก่ผู้ต้องขัง พ.ศ. 2561 ซึ่งออกโดยพระราชบัญญัติราชทัณฑ์ พ.ศ. 2560 จากเดิมข้อ 17 โดยแก้ไขเป็น “ข้อ 17 เมื่อมีการส่งนักโทษเด็ดขาดออกไปทำงานสาธารณะหรือทำงานอื่นใดเพื่อประโยชน์ของทางราชการนอกเรือนจำ ให้ผู้บัญชาการเรือนจำแต่งตั้งเจ้าพนักงานเรือนจำหนึ่งคนทำหน้าที่เป็นหัวหน้าควบคุม โดยให้มีอำนาจและหน้าที่รับผิดชอบบังคับบัญชาเหนือเจ้าพนักงานและนักโทษเด็ดขาดที่ส่งออกไปทำงานดังกล่าวนั้น และให้จัดให้มีผู้ควบคุมในอัตราส่วนตามความเหมาะสม โดยพิจารณาแล้วเห็นว่าจำเป็นและน่าจะไม่มีผลกระทบต่อการทำงานหรือการก่อการร้ายขึ้น”

ในการออกไปทำงานสาธารณะของนักโทษเด็ดขาดนอกเรือนจำตามวรรคหนึ่ง ให้ราชทัณฑ์จัดให้มีบุคลากรทางการแพทย์หรือผู้ผ่านการฝึกอบรมปฐมพยาบาลออกไปดูแลอำนวยความสะดวกให้แก่นักโทษเด็ดขาดด้วย”

เอกสารอ้างอิง

หนังสือ

สมคิด เลิศไพฑูรย์, “หลักความเสมอภาค,” วารสารนิติศาสตร์, 30 (มิถุนายน 2543): 165-166.

สิริวัฒน์ สุภรณ์ไพบูลย์, คำบรรยายวิชารัฐธรรมนูญ, (กรุงเทพฯ) : มหาวิทยาลัยรามคำแหง 2521,.

บทความ

ธรรมชัย อ่อนทอง, “การคุ้มครองสิทธิผู้ต้องขัง : ศึกษากรณีกลุ่มบุคคลที่มีความหลากหลายทางเพศ,”

วารสารบัณฑิตศึกษานิติศาสตร์, ปีที่ 12 ฉบับที่ 3 เดือนกรกฎาคม – กันยายน 2562, หน้า 474– 477.

ศลธร คงหวาน พรชัย เลื่อนฉวี ธานี วรภัทร์ วารสารวิชาการมหาวิทยาลัยปทุมธานี ปีที่ 11 หน้า 3.

รายงานการวิจัย

ประธาน วัฒนวาณิชย์ และคณะ, สิทธิมนุษยชนและกระบวนการยุติธรรมทางอาญาในประเทศไทย, (รายงานการวิจัยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529), หน้า 291-292.

เอกสารอื่นๆ

หมวดที่ 6 หน้าที่และความรับผิดชอบของเรือนจำและทัณฑสถาน [Online], URL: [http://old-book.ru.ac.th/e-book/1/LW440\(48113\)/LW440-6.pdf](http://old-book.ru.ac.th/e-book/1/LW440(48113)/LW440-6.pdf); 2568.

กฤษฎา สุภวรรธนะกุล , คุณไทยไม่ได้มีแค่ชาย-หญิง ‘LGBTQ’ อคติและการเลือกปฏิบัติหลังลูกกรง

[Online], Available URL: https://prachatai.com/journal/2018/10/78971_2568 (1 สิงหาคม).

ข้อกำหนดของสหประชาชาติกฎแมนเดลา.

กฎหมาย

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560.